

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Kuha, Miia

Title: Papin perhe ja paikallisyhteisö 1600-luvun loppupuolen Viipurin hiippakunnassa

Year: 2023

Version: Published version

Copyright: © 2023 Ella Viitaniemi ja SKS

Rights: CC BY-NC-ND 4.0

Rights url: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>

Please cite the original version:

Kuha, M. (2023). Papin perhe ja paikallisyhteisö 1600-luvun loppupuolen Viipurin hiippakunnassa. In E. Viitaniemi (Ed.), *Kirkko, papisto ja yhteiskunta 1600–1800* (pp. 37-61). Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. *Historiallisia tutkimuksia*, 289.
<https://oa.finlit.fi/site/books/e/10.21435/ht.289/>

Papin perhe ja paikallisyhteisö 1600-luvun loppupuolen Viipurin hiippakunnassa

Miia Kuha

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1838-8272>

Papistolla oli 1600-luvun yhteiskunnassa esikuvallinen rooli.¹ Aikakauden protestanttisessa ajattelussa korostettiin avioliiton merkitystä, ja perheen harmonisten ja hierarkkisten suhteiden ajateltiin heijastavan niin yhteiskuntaa kuin seurakuntaa pienoiskoossa. Patriarkalisessa yhteiskunnassa kirkkoherra johti niin seurakuntaansa kuin perhettään, ja hänen puolisonsa tehtävä oli toteuttaa kutsumustaan vaimona ja äitinä kodin piirissä.² Papin rouvan rooliin sisältyi jo reformaatiokaudelta lähtien erityisiä odotuksia suhteessa hänen miehensä asemaan. Mallikelpoisen käytöksen vaatimus koski paitsi pappeja, myös heidän puolisojaan. Papin perhe toimi yhteisössään esimerkkinä kristillisestä elämäntavasta ja hengellisyyden toteutumisesta arjessa, ja papin vaimon tuli kyetä muovaamaan kotitaloutensa niin, että seurakuntalaiset voisivat ottaa siitä mallia omassa elämässään.³

Yhteisen perhe-elämän lisäksi papin vaimo jakoi miehensä kanssa arjen pappilassa, papin virkatalossa, joka oli monin tavoin erityinen kotitalous.⁴ Seurakunnan ylläpitämänä rakennuksena, jossa hoidettiin yhteisön asioita, pappila ei ollut kotina edes siinä määrin yksityinen kuin varhaismoderni kotitalous yleensä, ja kirkkoherran vaimolla olikin roolinsa myös seurakunnan julkisessa elämässä. Koko pappilan väki oli

seurakunnassa näkyvässä asemassa, ja suuren tilan emäntänä papin rouvalla oli myös auktoriteettia.⁵

Luku käsittelee papiston ja paikallisyhteisön suhdetta 1600-luvun jälkipuoliskon itäsuomalaisissa seurakunnissa nostamalla keskiöön papin perheen, erityisesti puolison ja aikuisuuden kynnyksellä olevien lasten vaikutuksen tähän suhteeseen. Tästä näkökulmasta papin ja seurakunnan suhdetta ei ole tavallisesti käsitelty. Avaan tematiikkaa syventymällä poikkeukselliseen ja oikeudessa laajasti käsiteltyyn tapausten sarjaan, jonka keskiössä oli mielisairaudesta kärsinyt Puumalan kirkkoherran poika Mikael Brudgum. Analysoin tapahtumien kulkua ja oikeudessa sanottua pääasiassa kirkkoherra Anton Brudgumin vaimon Christina Krantzin näkökulmasta. Christina Krantz joutui vaikeaan tilanteeseen 1680-luvun jälkipuoliskolla, jolloin hän oli vuosien ajan perheväkivallan uhrina ja joutui perättömän syytöksen johdosta itsekin oikeuden eteen. Tarkastelen Christinan selviytymiskeinoja ja toimijuutta kriisin keskellä sekä hänen toimintansa kautta pappilan emännän roolia paikallisyhteisössä. Keskityn erityisesti pappilan väen ja muun pitäjäyhteisön väliseen sosiaaliseen vuorovaikutukseen ja huomioin myös tunteiden ilmaisemisen osana tätä vuorovaikutusta.⁶

Pappien avioitumisen legitimointi oli yksi merkittävimmistä reformaation tuomista muutoksista. Pappien puoliset ovatkin kiinnostaneet tutkijoita pääasiassa reformaatiokauden alun osalta, jolloin pappien avioituminen tuli mahdolliseksi ja heidän aiemmat, usein taloudenhoitajiksi nimitetyt, kumppaninsa saivat virallisen ja kunniallisen aseman pappiloiden emäntinä. Susan Karant-Nunnin mukaan perheiden perustaminen toi papit lähemmäs seurakuntalaisten kokemusmaailmaa ja teki heidät alttiimmiksi kritiikille, jos he eivät onnistuneet säilyttämään kristillistä harmoniaa omassa kotitaloudessaan.⁷ Historiantutkimus on pitkälti keskittynyt papilliseen avioliittoon instituutiona ja teologisiin väittelyihin aiheesta, jolloin itse pappien puoliset ja heidän roolinsa kehitys ovat yleensä jääneet pimentoon. Lähteiden vähäisyys ja fragmentaarisuus etenkin ajalta ennen 1700-lukua on todettu niin Suomessa kuin kansainvälisestikin. Kyse ei kuitenkaan ole siitä, ettei lähteitä olisi, vaan lähteiden mahdollisuuksia tai itse tutkimusaiheen olemassaoloa ei välttämättä ole tunnistettu.⁸

Varhaismodernin Ruotsin valtakunnan kontekstissa pappilan ja papin perheen asemaa maaseutuyhteisöissä on pidetty keskeisenä. Kirkkohistorioitsija Hilding Pleijel näki papin rouvan jopa ”seurakunnan äitinä”, jonka puoleen kuka tahansa saattoi huolineen kääntyä. Pleijelin mukaan papin ja seurakunnan välillä vallinnut yhteenkuuluvuus kattoi myös papin puolison ja lapset.⁹ Pappissäätyä klassikkotutkimuksissaan tarkastelleen Gunnar Suolahden mukaan pappilan emännän päivät täytyivät pappilan taloudenhoidon monista tehtävistä. Suolahti piti pappisperheiden naisten roolia säädyn perinteiden välittäjinä tärkeänä, mutta hän ei juurikaan käsitellyt pappien puolisoita muuten kuin viranhakuihin liittyneiden avioliittojärjestelyiden ja papinleskien elatuksen järjestämisen yhteydessä.¹⁰ Malin Lennartsson on sittemmin nostanut esille tarpeen tarkastella kriittisemmin sitä, miten pappilan väkeen ja papin rouvaan suhtauduttiin paikallisyhteisössä. Sekä Lennartsson että pappien ja seurakuntalaisten suhdetta 1500-luvun rahvaanvalitusten kautta tarkastellut Mikko Hiljanen ovat todenneet, että papin kyvyllä hallita ja johtaa kotitalouttaan oli merkitystä myös papin hengellisen auktoriteetin sekä papin ja hänen seurakuntansa suhteiden kannalta.¹¹

Aiemmassa tutkimuksessa on havaittu, etteivät papit tai pappissääty muodostaneet varhaismodernilla aikakaudella homogeenista joukkoa. Suolahden klassikkotutkimuksesta lähtien on kiinnitetty huomiota papiston jakautumiseen ylempään ja alempaan papistoon sekä näiden välisiin status- ja varallisuuseroihin.¹² Ne koskivat tietysti myös pappien perheitä. Ella Viitaniemi on tarkastellut kappalaisen vaimon elämänvaiheiden pohjalta pappisperheiden sosiaalista selviytymistä 1700-luvun jälkipuoliskolla, jolloin pappissäädyn sisäinen sosiaalinen eriytyminen kiihtyi. Erityisesti köyhempien pappien lesket olivat aviomiehensä kuoleman jälkeen vaikeassa asemassa, koska virkaan kuulunut tila siirtyi seuraajalle.¹³ Laajan papin leskien elatukseen kohdistuneen tutkimuksensa lisäksi Solveig Widén on hahmotellut pappilan emännän erilaisia rooleja 1700-luvun loppupuolen yhteiskunnassa. Widénin mukaan papin rouvilla oli pitäjän talonemäntien joukossa johtava rooli, joka näkyi esimerkiksi heidän velvollisuuksissaan sairaista, vanhuksista ja köyhistä huolehtimisessa, kestitysten järjestäjinä sekä kirkollisissa elämäntapa-juhliissa. Omassa kotitaloudessaan heillä oli luonnollisesti rooli puoliso-

na, äiteinä ja emäntinä, mutta myös hengellisen kasvatuksen ja muun hengellisen elämän toteuttajina.¹⁴ Pappien perheitä on tarpeen ja myös erityisen kiinnostavaa käsitellä lisää 1600-luvun osalta, jolloin luterilainen kolmisäätyoppi vaikutti yhteiskuntaan ja kotitalouden merkitys korostui.

Tässä tutkimuksessa pappien perheitä lähestytään tuomiokirjojen avulla. Tätä lähdesarjaa ei ole vielä laajemmin hyödynnetty pappien perheiden tutkimisessa. Tuomiokirjojen avulla pappien, pappisperheiden ja seurakuntalaisten suhteita voidaan tarkastella ”alhaalta päin”, paikallistasolta käsin. Luvun aineistona käytettävissä tapauksissa kirkkoherran perheenjäseniä ja vähemmässä määrin myös itse kirkkoherraa syytettiin rikoksista, joita käsiteltiin alioikeudessa. Tuomiokirjojen käytön ongelmana on pidetty sitä, että niiden kautta esille nousee juuri tämän artikkelin tapausten kaltaisia poikkeuksellisia oikeusprosesseja, joissa negatiiviset ilmiöt painottuvat. Lukemalla tapauksia ”vastakarvaan” voidaan kuitenkin valottaa yhteisön ja perheen arkisen elämän piirteitä, sosiaalista dynamiikkaa ja tapoja selviytyä kriisitilanteista.¹⁵ Tässä luvussa käsiteltävien tapausten kautta avautuvat esimerkiksi yhteisöllisen huolenpidon ja myötätunnon sekä yksilöllisen toimijuuden teemat, minkä lisäksi ne valaisevat paikallisyhteisön verkostojen merkitystä pappien ja heidän perheidensä elämässä.

Käytän tutkimuksen pääasiallisena menetelmänä mikrohistoriallista, kontekstoivaa lähilukua. Tuomiokirjojen lisäksi selvitän keskeisten henkilöiden elämäntulkua matrikkeliälähteiden, kirkonkirjojen ja henkikirjojen avulla. Lisäksi tutkimuksen taustana toimii koko Viipurin hiippakunnan papiston laajempi tarkastelu aikakaudella 1650–1710 matrikkeliälähteiden pohjalta. Olen valinnut aineistosta laatimani tietokannan pohjalta Brudgumin pappisperheen tarkempaan analyysiin.¹⁶ Tavoitteenani on osoittaa, että papin perheellä oli merkitystä papin ja hänen seurakuntansa suhteen kannalta, sekä tarkastella erityisesti papin rouvan ja seurakuntalaisten välisen vuorovaikutuksen piirteitä. Tuomiokirjojen mikrohistoriallisen analyysin avulla voidaan saada uutta tietoa siitä, millainen vaikutus papin perheellä oli papin ja hänen seurakuntansa suhteeseen, ja toisaalta siitä, millaisia toimintamahdollisuuksia aiemmin useimmiten pimentoon jääneillä pappien vaimoilla oli.

Vieras pappisperhe uuteen pitäjyhteisöön

Christina Larsdotter Krantz, porvarisperheen tytär Viipurista, avioitui 1660-luvun vaihteessa ylioppilas Anton Brudgumin (Antonius Michaelis Breutigam) kanssa.¹⁷ Monen muun säätyläisnuorukaisen tavoin Lappeen kihlakunnan kruununvoudin poika Brudgum suuntasi pappisuralle saatuaan opintonsa Viipurissa ja Turussa päätökseen. Pariskunnasta kumpikaan ei siis ollut itse pappisperheestä lähtöisin. Pappisvihkimyksen saatuaan Brudgum astui ensimmäiseen papinvirkaansa Viipurin läänin jalkaväkirykmentin saarnaajana vuonna 1662 ja kuusi vuotta myöhemmin yleni rykmentinpastoriksi. Brudgumin virka vei perheen Riikaan, jossa esikoinen Mikael kävi koulua.¹⁸

Palveltuaan sotilaspappina lähes kaksikymmentä vuotta Anton Brudgum sai vuonna 1681 nimityksen Puumalan kirkkoherraksi. Ainakin Viipurissa ja Liivinmaalla oleskellut perhe muutti siis eteläiseen Savoona. Perhe tuli pitäjään tilanteessa, jossa paikallisia ehdokkaita kirkkoherran virkaan oli kaksi, eivätkä seurakuntalaiset halunneet pitäjään vieraita pappeja, minkä he myös käräjillä ilmoittivat. Puumalan aiempi kirkkoherra Jöran Nigraeus oli kuollut vuonna 1678, jonka jälkeen kirkkoherran leski pyysi pitäjän väeltä pojalleen Carlille vokaatiota eli kutsua isänsä viran jatkajaksi. Seurakuntalaiset myöntivät tähän ratkaisuun, mutta ilmoittivat myös suostumuksensa seurakunnan kappalaisen Israel Ithimaeuksen valinnalle virkaan, sillä kappalainen oli kokeneempi ja samoin pitäjäläisille tuttu. Tässä tapauksessa he toivoivat, että Carl voisi toimia kappalaisena.¹⁹ Molemmissa vaihtoehdoissa olisi toteutunut kirkkoherran lesken konservointi eli virkatalon säilyminen suvussa ja lesken elatuksen järjestäminen, mikä oli erityisesti pitäjän väen intressinä. Muussa tapauksessa lesken elatuksesta huolehtiminen jäi pitäjäläisten vastuulle.²⁰ Pitäjän suosikkien sijasta tuomiokapituli kuitenkin määräsi virkaan Brudgumin, jolla oli takanaan jo pitkä ura, yliopisto-opinnot Turussa ja meriittinään ansiot sotilaspappina.

Ikä, oppineisuus ja hyveellinen elämä olivat tärkeimpiä kriteerejä, kun tuomiokapituli asetti ehdokkaita järjestykseen. Uuden papin valinnan tuli tapahtua yhteisymmärryksessä seurakunnan kanssa, mutta käytännössä seurakuntalaiset saivat toiveensa läpi parhaiten silloin,

kun heidän ehdokkaansa oli tarpeeksi meritoitunut suhteessa muihin hakijoihin. Sekä tuomiokapituli että seurakuntalaiset suosivat yleensä pappia, joka oli seurakunnalle tuttu, pystyi elättämään edeltäjänsä perheen ja oli tälle sukua. Tuomiokapituli valvoi pappissäädyn etua ja suosi esimerkiksi köyhiä tai suurta perhettä elättäviä ehdokkaita. Se otti myös huomioon virkavuodet ja päätyi usein nimittämään iäkkäämpiä ehdokkaita kuin mitä seurakunta olisi toivonut.²¹ 1600-luvulla papit saivat periaatteessa hakea virkoja ainoastaan omasta hiippakunnastaan, ja indige-naattioikeuden perusteella virat varattiin pääsääntöisesti hiippakunnassa syntyneille. Sen mukaan, oliko kyse konsistoriaalisesta vai regaalisesta seurakunnasta, papin nimitti virkaan joko tuomiokapituli tai kruunu. Vuoden 1680 reduktioon saakka myös aateliset pitivät oikeutenaan nimittää pappeja patronaattioikeuden nojalla paikkakunnilla, joilla he toimivat kirkon suojelijoina.²²

Kuten Brudgumin tapauksessa, sotilaspappina toimiminen oli yksi reitti meritoitumiseen ja uralla etenemiseen. Sotilaspapeilla oli mahdollisuus siirtyä palveluksensa jälkeen siviilivirkaan, yleensä suoraan kirkkoherran virkaan. Entisiä sotilaspappeja oli Viipurin hiippakunnan seurakunnista eniten juuri Savossa, jonka seurakunnissa vuosina 1650–1680 toimineista kirkkoherroista joka viides tuli sotaväestä. Sotilaspapit muodostivat merkittävän osan seurakuntaan ulkopuolelta tulleista papeista, ja useimmiten he päätyivät muualle kuin alkuperäiselle kotiseudulle.²³ Tullessaan pitäjään Anton Brudgum oli jo naimisissa ja toi perheensä mukanaan, eikä hän voinut kiinnittyä paikallisyhteisöön esimerkiksi avioitumalla edeltäjänsä lesken tai tyttären kanssa konservointijärjestelmän mukaisesti.

Viipurin hiippakunnassa papit siirtyivät seurakunnasta toiseen useammin kuin vauraammassa Turun hiippakunnassa, ja moni pappismies joutui urallaan hakemaan virkaa itselleen ennalta tuntemattomasta seurakunnasta. Pitkän matkan päähän muuttaminen tarkoitti usean päivän matkaa vieraille seudulle, jossa papin ja hänen mahdollisen perheensä täytyi järjestää arkensa ja luoda sosiaaliset verkostonsa uudelleen. Tapaukset osoittavat, että tämä onnistui vaihtelevasti.²⁴ Brudgum matkusti perheineen 1680-luvun alussa pohjoiseen uuteen seurakuntaan, jossa pitäjän väki ei ollut innokas ottamaan vastaan ulkopuolista

pappia.²⁵ Brudgumin yhteiselämä uuden seurakuntansa kanssa vaikuttaa kuitenkin alussa sujuneen rauhallisesti, ja lähteissä näkyy ainoastaan joitakin tavanomaisia käräjäoiteja oman taloudellisen aseman varmistamiseksi sekä tarpeellisten talousrakennusten saamiseksi pappilaan.²⁶ Käräjillä papit tavallisesti puolustivat virkaansa kuuluvia oikeuksia ja etuuksia sekä valvoivat virkatilansa etuja ja luontaistuotteina suoritettavien palkkojen maksua. Koska Brudgum tuli paikkakunnille ulkopuolisenä, hänen täytyi vakiinnuttaa asemansa yhteisössä omalla toiminnallaan. Uuden papin tuli voittaa seurakuntalaisten luottamus, verkostoitua oikeiden henkilöiden kanssa ja lunastaa paikkansa yhteisössä.²⁷

Pian Anton Brudgumin astuttua uuteen virkaansa perheen elämä ajautui kriisiin, jolla oli vaikutuksia myös paikallisyhteisöön. Perheen esikoinen, enintään 21-vuotias Mikael, joka oli syntynyt todennäköisesti Riiassa, kärsi vakavista mielenterveyden ongelmista. Mikael vaikuttaa kyenneen melko normaaliin sosiaaliseen elämään, mutta ajoittain hän sai raivokohtauksia, joiden aikana hän oli hyvin väkivaltainen eikä kyennyt hillitsemään itseään. Mikael vaikuttaa toimineen sotaväen palveluksessa.²⁸ Häntä ei siis ollut lähetetty opiskelemaan papiksi, vaikka hän oli lapsena opiskellut koulumestarin opissa, eli esikoispojan kouluttaminen papin uralle oli todennäköisesti alun perin ollut vanhempien tavoitteena.

Vuonna 1685 Mikael Brudgum tuomittiin erään talonpojan pahoinpitelystä ja murhapolton yrityksestä. Tapauksen toisessa oikeuskäsittelyssä Mikael myönsi teon vedoten mielenvikaisuuteen. Hän kertoi, että perheen asuessa Riiassa hänen opettajansa koulumestari Sigismund oli lyönyt häntä päähän kivitalulla. Kolaus oli ollut kova ja pään todettiin kärsineen siinä vahinkoa, kuten vanhemmat itkien kertoivat. Mielenvikaisuutta tai ”pään heikkoutta” ei oikeusistunnossa kuitenkaan pystytty todistamaan.²⁹ Mikael herätti pelkoa niin perheessään kuin naapurustossa toistuvalla väkivaltaisella käytöksellään. Lopulta hän yhden raivokohtauksensa aikana tappoi toisen talonpojan vanhan ja sokean isän. Mikael tuomittiin teostaan kuolemaan ja teloitettiin talvella 1691.³⁰

Kirkkoherran vaimon ahdinko

Mikaelin väkivaltaisuus suuntautui ennen kaikkea hänen äitiinsä, jota hän pahoinpiteli toistuvasti ja toisinaan hengenvaarallisesti. Myös kirkkoherra Brudgum oli väkivaltainen vaimoan kohtaan. Syksyllä 1689 Christina Krantz näyttää etsineen ulospääsyä epätoivoiselta tuntuneesta tilanteesta. Oli lokakuu, ja hän tiesi, että tuomari oli tullut pitäjään syyskäräjiä varten. Christina päätti mennä itse henkilökohtaisesti pyytämään apua kihlakunnantuomarilta tupaan, joka oli tämän käytössä käräjien aikaan. Christina ohitti näin paikallistason viranomaiset, joiden olisi ehkä ollut vaikea tukea häntä, koska kirkkoherra oli hierarkiassa heitä ylempänä. Christina valitti tuomarille, että hänen poikansa ja miehensä pahoinpitelivät häntä jatkuvasti. Kihlakunnantuomari päätti tuoda asian lautakunnan tietoon ja oikeuden käsiteltäväksi, koska ”tällaista raskasta syntiä” ei voinut jättää rankaisematta.³¹ Itsehillintä oli kristillinen ihanne, eikä liiallinen raivo ollut hyväksyttävää.³²

Käräjillä Christina näytti väkivallan jälkiä kehollaan ja sanoi, että mitä hänen poikansa ei tehnyt, hänen miehensä teki, minkä vuoksi hän pyysi eroa (*skilliobreff*) miehestään. Lisäksi hän uhkasi ottaa hengen itseltään, jos Mikaelia ei lähetettäisi pois pappilasta. Christina kertoi myös pelkäävänsä, että Mikael tappaisi oman vaimonsa, jota tämä oli myös pahoinpidellyt.³³ Mikael oli naimisissa Leppävirran kirkkoherran tyttären Margareta Oxmanin kanssa.³⁴ Christinan mukaan kirkkoherra ja hänen vaimonsa eivät uskaltaneet mennä pariskunnan väliin ”nuorta vaimoparaka” auttamaan. Kertoessaan Mikaelin käytöksestä Christina käytti ”useita epäkristillisiä sanoja”, mikä kertoo voimakkaasta tunnelatauksesta. Tuomari määräsi voudin ottamaan piileskelevän Mikaelin kiinni ja saattamaan tämän oikeuden eteen. Kirkkoherra selvisi nuhteilla, mutta asian tuleminen julki ja paikallisyhteisön kontrolli saattoivat vaikuttaa siihen, että tämän väkivaltainen käytös vaimoan kohtaan vaikuttaa vähentyneen kärjäkäsitteilyn jälkeen.³⁵

Maanlain mukaan miehellä oli oikeus kohtuullisesti kurittaa vaimoan, mutta liiallista väkivaltaa ei hyväksytty.³⁶ Avioeron laillisia perusteita olivat kirkkolain mukaan toisen osapuolen uskottomuus, jota toinen ei halunnut antaa anteeksi, ja puolison hylkääminen. Sellaisiakin

tapauksia kuitenkin tunnetaan, joissa tuomiokapituli myönsi avioeron suhteen jatkuvan riitaisuuden ja väkivaltaisuuden takia, kun avioparin välinen epäsopu vaikutti myös ympäröivään yhteisöön. Konfliktitilanteissa käytettiin monia sovittelu- ja rankaisukeinoja avioparin saattamiseksi jälleen sopuun, ja avioerot olivat harvinaisia. Eropyynnöt käsiteltiin vuoteen 1734 asti ensisijaisesti tuomiokapitulissa.³⁷ Papeilla oli aktiivinen rooli sovittelussa, mutta papin oman avioliiton ollessa vaakalaudalla häntä voitiin uhata viran menettämällä, jos sopua ei saatu aikaan.³⁸ Brudgumin perheen kriisi toi julki aviomiehen ja perheen isän epäonnistumisen patriarkaalisen järjestyksen mukaisen roolinsa toteuttamisessa, mikä oli vielä pahempaa, kun kyseessä oli kirkkoherra, jonka tuli perheineen toimia esikuvana yhteisölleen.³⁹ Anton Brudgum ei pystynyt pitämään poikaansa kurissa ja syylistyi vielä lisäksi liian kovaan kurinpittoon vaimoan kohtaan, mikä sekkin tarkoitti epäonnistumista aviomiehen ihanteellisen roolin toteuttamisessa.⁴⁰

Ennen kuolemantuomionsa toimeenpanoa Mikael Brudgum antoi viimeisellä ehtoollisella lausunnon, jonka johdosta Christina Krantz joutui marraskuun puolivälissä 1691 oikeuden eteen epäiltynä naapurinsa, korpraali Sven Spennerin myrkyttämisestä paloviinalla. Spenner oli kuollut seuraavana päivänä vietettyään edellistä iltaa pappilassa. Pappilaan oli kutsuttu vieraita perjantaipäivän illalliselle Martin päivän aikaan vain noin viikkoa ennen kärkeä, jolloin tapahtumia käsiteltiin.⁴¹ Tapah- tumat olivat siis juhlaväellä tuoreessa muistissa ja niitä toistettiinkin oikeudessa hyvin yksityiskohtaisesti.

Pappilan illallisvieraita olivat kihlakunnantuomari Guido Wickelgreen, majoitusmestari Peter Röös, ratsumies Arvid Michelsson, korpraali Sven Spenner vaimoineen pappilan naapurista sekä kappalainen Israel Ithimaeuksen leski. Wickelgreen ja Röös lähtivät ruokailun jälkeen, mutta muut jäivät vielä viettämään iltaa juomatarjoilun merkeissä. Lopulta vieraat alkoivat tehdä lähtöä ja siirtyivät pihalle. Spenner pyysi vielä yhtä paloviinaryppyä ja pappilan emäntä kävi hakemassa sisältä pikarin, jonka tarjosi tälle. Pian Spenner pyysi vielä lisää paloviinaa, mutta hänen vaimonsa kielsi miestään muistuttaen, että tämä oli juonut aamusta lähtien. Spenner halusi kuitenkin jatkaa juomista, ja kappalaisen leski ja Spennerin vaimo lähtivät reellä koteihinsa. Spenner vetosi

vielä kirkkoherran vaimoon: ”Rakas äiti, anna minulle ryyppy palovii-naa”, ja emäntä lähti jälleen hakemaan lisää juotavaa. Spenner tarjosi Christinalle ensimmäisen ryyppyn tämän tuomasta tuopista ja joi sen jälkeen itse julistaen, että he joiivat ”sisaren ja veljen maljan”. Tämän ryy-pyn Spenner sai kuitenkin vahingossa väärään kurkkuun. Pian korpraali oli jo liian juovuksissa pysyäkseen pystyssä, ja muu paikalla ollut väki auttoi tämän rekeen. ”Hyvästi, sisar!” huudahti Spenner vielä pappilan emännälle. Mukana ollut ratsumies ajoi Spennerin lyhyen matkan ko-tiin, jossa tiedottomaksi mennyt mies kannettiin sänkyynsä. Hän me-nehtyi seuraavana päivänä avaamatta enää silmiään.⁴²

Mikaelin ilmeisen perättömän ilmiannon johdosta oikeudessa keski-tyttiin selvittämään sitä, oliko kuolema luonnollinen vai myrkyttämällä ai-heutettu. Juoman päätyminen ”väärään kurkkuun” oli mahdollista tulkita joko luonnolliseksi tapahtumaksi tai merkiksi siitä, ettei kaikki ollut aivan kuten piti. Äitinsä ilmiantanut Mikael ei kuitenkaan itse ollut enää edes paikalla loppuillasta, jolloin väitetyn myrkyttämisen olisi pitänyt tapahtua.

Käräjillä kuultiinkin myös todistajia, jotka kertoivat Mikaelin luon-teesta ja tilanteista, joissa tämä oli pahoinpidellyt äitiään. Esimerkiksi pappilan renki ja piika olivat todistaneet tällaisia tilanteita ”lukematto-mia kertoja”. Rengin ja piian lisäksi pappilassa oli myös tilapäistä väkeä hoitamassa erilaisia töitä. Kesällä 1690 pappilassa kenkiä tekemässä ollut sotilas oli vain väkivaltaa käyttäen onnistunut pelastamaan Chris-tinan Mikaelin käsistä. Sotilas kertoi pappilan emännän olleen melkein puolikuollut säikähdyksestä ja niin ahdistunut ja peloissaan, että oli ha-lunnut hukuttautua kaivoon, minkä sotilas oli kuitenkin estänyt. Pappi-lan palvelusväki ja muut paikalle kulloinkin sattuneet henkilöt eivät jät-täneet pappilan emäntää yksin, vaan pelastivat tämän poikansa käsistä useita kertoja asettaen itsensäkin vaaralle alttiiksi.⁴³ Todistajanlausun-noista käy ilmi, että pappilassa oli lähestulkoon aina väkeä paikalla, ja Christina sai apua sitä tarvitessaan. Kirkkoherran väkivaltaisuudesta ei enää asiaa koskeneen oikeuskäsittelyn jälkeen ole mainintoja pöytäkir-joissa, vaan pikemminkin hän näyttää puolustaneen vaimoan poikansa raivokohtauksilta.⁴⁴

Kirkkoherra ja hänen vaimonsa pyysivät käräjäyleisöä ja lautakuntaa todistamaan, etteivät he koskaan olleet tehneet mitään sellaista, mistä

heitä nyt syytettiin. Paikallisyhteisö asettuikin tukemaan kirkkoherraa ja hänen vaimoan todistaen, etteivät he koskaan olleet kuulleet näistä muuta kuin kunniallista ja hyvää. Lisäksi he olivat usein juoneet pappilassa niin olutta kuin paloviinaa, eikä heille ollut koitunut siitä mitään haittaa.⁴⁵ Lopulta tapauksen toisessa käräjäkäsitelyssä kävi ilmi, että paikalla ollut pitäjän timpuri, jonka tehtävänä oli pappilan rakennusten huoltaminen, oli juonut loppuun Spennerin aloittaman juoman, mikä lopullisesti ratkaisi tapauksen Christinan hyväksi, sillä tälle ei ollut koitunut juomasta mitään seurauksia. Timpuri kertoi, että kirkkoherrapariskunta antoi aina palvelusväen juoda vieraiden jäljiltä jääneet juomat, olipa niitä sitten vähän tai paljon. Tuomion perusteluissa todettiin, että tapaus jäi jossain määrin hämärän peittoon, mutta Christina vapautettiin kuitenkin syytteistä.⁴⁶

Perheen myöhemmät vaiheet ja sosiaalisen aseman lasku

Kirkkoherra Brudgum menehtyi jo kaksi vuotta oikeuden vapauttavan päätöksen jälkeen, vuonna 1694, ja Christina jäi leskeksi. Papin rouvan asema oli sidoksissa puolison virkaan, mistä johtuen papin lesken asema oli selkeästi huonompi. Leski sai jäädä perheineen armovuodeksi pappilaan, ja moni leskistä anoi armovuoteen pidennystä, mutta tämän jälkeen virkatila kuului seuraajalle.⁴⁷ Christina vaikuttaa saaneen armovuoteensa pidennystä ja emännöineen pappilaa vuoteen 1697 saakka, jolloin miehen seuraaja Henrik Romanus astui virkaansa. Christina mainitaan henkikirjassa oman taloutensa emäntänä ja kirkkoherra Brudgumin leskenä vuonna 1697, jolloin samassa kotitaloudessa asuivat myös pariskunnan nuoremmat lapset Henrik, Maria ja Karin sekä ”varapastori herra Henrik”, joka on todennäköisesti Marian kanssa myöhemmin avioitunut Henrik Hordiander.⁴⁸ Armovuosiensa aikana leski hoiti pappilan tiluksia, kantoi papille kuuluvat verot ja maksoi niistä viransijaisen palkan. Hordiander vaikuttaa toimineen Christinan palkkaamana armovuodensaarnaajana.⁴⁹

Myös tuomiokirjoihin on jäänyt jälkiä vuosilta, jolloin Christina hallitsi pappilaa leskiemäntänä. Pian miehensä kuoleman jälkeen Christina

syytti neljää renkiään siitä, etteivät nämä olleet tehneet aitaa kuten heille oli määrätty, ja hevoset olivat päässeet syömään ruista pellolta. Alkuun palvelusväki ei näytä täysin kunnioittaneen lesken auktoriteettia, mutta tämä otti tilanteen haltuunsa käräjien avulla, ja rengit joutuivat korvaamaan vahingon.⁵⁰ Vuonna 1697 Christina maksoi eräälle talonpojalle 18 kuparitaalerialia kasken kaatamisesta tämän mailta. Rahat talonpoika tarvitsi ratsusatulan oston.⁵¹ Christina teki siis molempia hyödyttävän taloudellisen sopimuksen. Renkien määrän ja kaskaista maksetun summan perusteella kotitalous vaikuttaa edelleen olleen suhteellisen vauras. Christinan toiminnasta puolestaan voi päätellä, ettei hän ollut leskeksi jäädessään ensimmäistä kertaa hoitamassa tilan talouteen ja viljelyksiin liittyneitä asioita, vaan todennäköisesti hänelle oli kertynyt kokemusta ja tietoa niistä jo miehensä eläessä.

Pääsiäispäivänä 1695 Christina rikkoi sukupuolensa käytösnormeja näkyvästi ilmaantamalla kirkkoon juovuksissa, mikä ei jäänyt huomaamatta kappalaiseltakaan, koska aamusaarna oli jo ehtinyt alkaa. Kappalainen Lars Rosenius kommentoi myöhäistä saapumisaikaa, ja tilanne johti molemminpuoliseen sättimiseen, jonka aikana puhuttiin niin suomea kuin ruotsiakin, kirkkoväen puheensorinan keskellä.⁵² Vaikka lähteet eivät kerro pitkäkestoisesta konfliktista osapuolten välillä, sen voi päätellä riidan nopeasta alkamisesta ja herjauksista, jotka kyseenalaistivat vastapuolen kunniallisuuden.

1690-luvun tuomiokirjatapausten jälkeen tiedot Brudgumin pappilan väestä ehtyvät. Puumalasta ei ole säilynyt kirkonkirjoja ennen vuotta 1708, joten perheen myöhemmistä kohtaloista on saatavilla vain vähän tietoja. Nimismies Paavo Vokalaisen leskenä mainitaan tuomiokirjassa vuonna 1700 Christina Breutgam, mutta tieto kirkkoherran lesken avioitumisesta nimismiehen kanssa ei saa tukea muista lähteistä.⁵³ Jos tällainen avioliitto solmittiin, se jäi hyvin lyhyeksi. Vokalainen kuului joka tapauksessa perheen lähipiiriin.

Henkikirjoissa esiintyy 1700-luvun alkuvuosina entisen kirkkoherran taloudesta enää tytär Catharina (Karin), jonka luona äiti on mahdollisesti asunut tässä vaiheessa. Jouduttuaan lähtemään pappilasta pappien lesket asuivat usein aikuisten lastensa luona, ja yleensäkin avun tarpeessa olleet pappisperheiden jäsenet saattoivat turvautua sukulaisiinsa ja mui-

hin pappiloihin.⁵⁴ Vuosina 1704–1706 Roseniuksen kappalaistaloudessa palveli piika Maria, joka voi hyvin mahdollisesti olla Brudgumin samanniminen tytär. Häntä ei ole merkitty talouteen enää vuonna 1707, jolloin Maria Brudgum todennäköisesti oli jo avioitunut Henrik Hordianderin kanssa, koska pariskunnan esikoistytär syntyi samana vuonna.⁵⁵ Christina menehtyi paljon kuolonuhreja vaatineena vuonna 1709, jolloin Puumalassa kärsittiin toista vuotta kadosta, ja hänet kirjattiin kuolleiden luetteloon kirkkoherra Brudgumin leskenä.⁵⁶

Vaikka kirkkoherran suhde paikallisyhteisöön säilyi hyvänä ja taloudessa oli varallisuutta, perheen sosiaalinen asema laski, kun poikia ei pystytty kouluttamaan papinuralle eikä tyttäriä saatu avioon virassa olevien pappismiesten tai muiden virkamiesten kanssa. Lisävaikeuksia aiheutti 1700-luvun vaihteessa Catharina Brudgumin suhde Puumalan silloisen kirkkoherran Henrik Romanuksen samannimisen pojan kanssa. Suhteesta syntyi lapsi, ja Catharina vetosi annettuun avioliittolupaukseen maineensa säilyttämiseksi, mutta Turkuun opiskelemaan lähtenyt Romanus oli jo ehtinyt kihlautua siellä toisen naisen kanssa. On mahdollista, että perheen laskenut sosiaalinen status vaikutti siihen, ettei Romanus suhtautunut antamaansa lupaukseen vakavasti. Oikeuden näkökulmasta avioliitto oli kuitenkin käytännössä enää kirkollista vahvistusta vailla, joten kirkkoherran poika joutui julkiripille, maksamaan sakkoja sekä luovuttamaan viljaa lapsen elatukseksi.⁵⁷

Myös Maria Brudgumin avioliitto Henrik Hordianderin kanssa 1700-luvun alussa kuvastaa perheen sosiaalisen aseman laskua. Hordiander toimi ennen pariskunnan avioitumista Lappeenrannassa pedagogina ja sen jälkeen eleli virattomana pappismiehenä Puumalassa vaimoineen yli isonvihan ajan. Hän pääsi vasta vuonna 1727 Joutsenon kappalaisen virkaan.⁵⁸ Pariskunnan poika Petter toimi myöhemmin Virolahden kappalaisena.⁵⁹ Anton Brudgumin sotilaspapin uran kautta saavuttama kirkkoherran asema jäi siis yksittäiseksi vaiheeksi perheen elämässä ennen statuksen laskua alempaan papistoon.

Brudgumin perheen tarkastelu osoittaa, että papin ura mahdollisti sosiaalisen liikkuvuuden niin ylös- kuin alaspäin. Mikaelin ollessa nuori kirkkoherran poika, jonka mielen hauraus ei ollut vielä merkittävästi tullut esille, hänelle oli vielä mahdollista löytää puoliso ylemmän papiston

perheestä, joskin syrjäseudulta, mutta perheen sosiaalinen menestys katkesi 1680–1690-luvun tapahtumiin. Brudgumin perheen tarkastelun kautta pappissääty näyttyy epävarmana asemana, johon oli mahdollista päästä ulkopuolelta, mutta jossa pysyminen saattoi muiden vaikeuksien myötä osoittautua hankalaksi.

Pappilan väen suhde paikallisyhteisöön

Pitäjään ulkopuolelta tullut kirkkoherra Brudgumin perhe epäonnistui lähes täydellisesti ihanteellisen esikuvallisen roolinsa täyttämässä Puumalan paikallisyhteisössä. Paradoksaalisesti kirkkoherran ja hänen puolisonsa suhde Puumalan paikallisyhteisöön näyttää säilyneen enimmäkseen hyvänä vielä sittenkin, kun heidän poikansa väkivaltaisuus kauhistutti naapurustoa ja perheen sisäiset konfliktit tulivat julki. Seurakuntalaiset tulivat epäröimättä kirkkoherran vaimon tueksi sekä väkivaltaisissa tilanteissa että oikeudenkäynnissä. Mihin tämä sosiaalinen onnistuminen kaikesta epäonnesta huolimatta perustui? Kirkkoherran korkea status ja asema eivät automaattisesti ratkaisseet hänen onnistumistaan seurakunnan luottamuksen saavuttamisessa, minkä osoittavat eri seurakunnista tunnetut konfliktit papiston ja seurakuntalaisten välillä.

Puumalan pappisperheen tapauksessa sosiaaliset suhteet ja niiden onnistunut vaaliminen näyttävät olleen ratkaisevassa asemassa. Harvaan asutun pitäjän pappila näyttyy oikeuskäsittelyissä todellisena sosiaalisena keskuksena. Sukulaisia, naapureita, palvelusväkeä ja niin pitäjänmiehiä kuin -naisia esiintyi oikeudessa huomattava määrä kertomassa Mikaelin edesottamuksista. Kirkkoherra vaikuttaa myös luoneen jo varhaisessa vaiheessa ystävyys-suhteita ja verkostoja paikallisyhteisön keskeisten henkilöiden kanssa. Näihin kuuluivat etenkin kappalainen Israel Ithimaeus sekä nimismies Paavo Vokalainen, joka toimi myös kirkkoväertinä sekä kestikievarin pitäjänä ja oli kirkkoneuvoston jäsen. Toisaalta Brudgumin ja seurakunnan välille ei syntynyt konfliktia papin saatavien maksamisesta, joka oli yleensä merkittävin tekijä papin ja seurakunnan välisten ristiriitojen taustalla.⁶⁰

Varhaismodernin ajan paikallisyhteisöissä mielen sairauksista kärsineet ihmiset elivät osana yhteisöä, omien perheidensä ja sukulaistensa kanssa, eikä heitä lähetetty hospitaaleihin kuin ääritapauksissa.⁶¹ Vaikuttaa siltä, että Puumalan paikallisyhteisö huomasi papin rouvan kärsimyksen ja ymmärsi pappilan isäntäparin vaikean tilanteen. On myös mahdollista, ettei kirkkoherran isännän asemassa käyttämää väkivaltaa pidetty rahvaan keskuudessa niin pahana kuin virallisten normien tasolla.⁶² Ehkä impulsiiviseen väkivaltaan voitiin suhtautua ymmärtäväisesti tilanteessa, jossa kirkkoherran ja paikallisyhteisön välillä ei ollut konfliktia, ja talonpojat saattoivat samastua papin toimintaan omasta isännän asemastaan käsin. Kirkkoherran pojan toiminta herätti paikallisyhteisössä paitsi pelkoa ja paheksuntaa, myös myötätuntoa hänen vanhempiaan kohtaan. Paikalla olleet ihmiset auttoivat Christinaa asettaen itsensä vaaraan ja panivat merkille tämän tunteman pelon ja ahdistuksen.⁶³ Esimerkiksi kenkiä tehnyt sotilas kertoi Christinan olleen melkein puolikuollut säikähdyksestä Mikaelin hyökkäyksen jälkeen.⁶⁴ Christina itse ilmaisi tunteensa lähinnä toivomalla omaa kuolemaansa tai uhkaamalla itsemurhalla eri yhteyksissä, mutta tätäkään ei pidetty erityisesti pahana, vaan uhkaukset otettiin vastaan avunpyyntöinä, joksi ne oli todennäköisesti tarkoitettukin. Puheita itsemurhasta voikin pitää emotiiveina, joiden tarkoitus oli herättää pitäjäläisissä myötätuntoa.⁶⁵

Ainoa kerta, kun Christinan käytöstä paheksuttiin oikeusprosessin aikana, oli viimeinen oikeudenkäynti helmikuussa 1692. Kirkkoherran vaimon todettiin olevan juovuksissa, ja hän puhui haluavansa kuolla ja aikovansa antaa kaikille lapsilleen rahaa osoittaen ”epätavallista mielenliikutusta” (*owanlige affeeter*). Kirkkoherra pyysi vaimoaan häpeämään ja vaikenemaan, koska tämä ei tiennyt, mitä puhui.⁶⁶ Vaikuttaa siltä, että vuodet väkivallan uhrina ja murhasyyte olivat tässä vaiheessa vaikuttaneet Christinaan niin, että hänen oli vaikea kestää viimeistä ja ratkaisevaa oikeuskäsittelyä tietämättä, mihin se johtaisi.

Kaikki tunsivat pappilan emännän, johon viitattiin todistajanlausunnoissa esimerkiksi termeillä ”*Präste Mohr*” ja ”*prästegumman*”. Myös korpraali Spenner kutsui todistajanlausunnon mukaan Christinaa tuttavallisesti ”äidiksi” ja ”sisareksi”. *Mor* viittaa tavallisesti talon emäntään, mutta lisäksi isäksi tai äidiksi puhutteleminen osoitti varhaismodernilla

aikakaudella kunnioitusta, veljeksi tai sisareksi puolestaan kiintymystä tai ainakin hyväntahtoisuutta ja tasavertaisuutta.⁶⁷ Naisen ja miehen yhdessä nauttima juoma tulkittiin aikakaudella usein merkiksi suhteesta heidän välillään, mutta tässä tapauksessa kyse vaikuttaa olleen pikemminkin läheisestä naapuruudesta ja ystävyydestä, sillä juoma jaettiin julkisesti muiden läsnä ollessa pappilan pihalla. Maljojen juomisella yhdessä oli rituaalisia ja velvoittavia merkityksiä, ja veljen- tai ystävänmaljat velvoittivat niin keskinäiseen toveruuteen kuin tasavertaiseen keskustelutapaan, sinutteluun, esimerkiksi säätyerosta riippumatta.⁶⁸ On kiinnostavaa, että tässä yhteydessä maljan juominen viittaa sukupuolieron ylittävään tasavertaisuuteen.

Kestitysten järjestäminen näyttäytyy tärkeänä osana Brudgumin pappisperheen sosiaalista toimintaa. Molemmat puoliset myös joivat ainakin toisten säätyläisten kanssa. 1600-luvun juopon papin stereotypia on elänyt pitkään erityisesti paikallishistoriallisessa kirjallisuudessa, mutta tulkinta on liian yksinkertainen, jos kirkkoherran ajatellaan olleen myös talonpoikien suosiossa vain juomatarjoilun tai juopotteluun osallistumisen takia.⁶⁹ Syömisen ja juomisen merkitys sosiaalisten suhteiden ylläpitämisessä oli aikakaudella hyvin keskeinen, ja yhdessä nautittu ruoka ja juoma vahvistivat yhteisön yhteenkuuluvuutta. Kestityksen järjestäminen tietyissä tilanteissa kuului pappisperheen yhteisöllisen roolin toteuttamiseen.

Pappilat olivat suuria tiloja ja tuottivat viljaa, jota voitiin käyttää oluen valmistamiseen myös myyntiin, joten pappila saattoi toimia myös kappkana. Vielä vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä todettiin, että papin tuli olla vieraanvarainen, ja pappien kievarinpito oli tuolloin sallittua.⁷⁰ Lutherkaan ei ollut tuominnut satunnaista juopumusta, jota hän piti vain vähäisenä syntinä erotuksena jatkuvasta juopottelusta. Myös Ruotsin valtakunnan kirkolliset auktoriteetit, kuten Laurentius Petri, kehottivat alkoholinkäytössä kohtuuteen, eikä alkoholia itsessään pidetty haitallisena tai vaarallisena vielä 1600-luvulla.⁷¹ Pitäjäläiset kertoivat juomisesta pappilassa normaalina ja arkisena asiana, jonka avulla he todistivat pappilan väen kunniallisuudesta. Anteliaisuus ja vieraanvaraisuus olivatkin erityisen tärkeässä osassa Puumalan pappilan väen ja yhteisön suhteissa, ja pappilan emännän rooli niiden toteuttamisessa oli keskeinen.

Myöhemmällä iällä hänen oma alkoholinkäyttönsä vaikuttaa kuitenkin ajoittain ylittäneen kohtuullisuuden normit.

Pappisperhe, yhteisöt ja toimijuus

Pappisperhe kuului samanaikaisesti kahteen eri yhteisöön: pappissäätyyn ja omaan seurakuntayhteisöönsä. Erityisen tärkeitä olivat kontaktit toisiin pappisperheisiin, joista oli mahdollista löytää kumppaneita omalle jälkikasvulle ja varmistaa perheen hyvä sosiaalinen ja taloudellinen asema myös jatkossa. On todennäköistä, että Brudgumin perheen tyttärien mahdollisuudet avioitua ylemmän papiston perheisiin kaatuivat jatkuviin skandaaleihin, raskaisiin rikoksiin ja rikossyytteisiin, joista lähipitäjissäkin varmasti tiedettiin. Pappisperheen sosiaalinen menestys pitäjätalouksissa ei kuitenkaan näytä samassa määrin kärsineen näistä tapahtumista. Paikallisyhteisön jäsenet olivat päivittäin todistamassa pappisperheen elämää ja huomasivat, millaisessa ahdingossa perheessä elettiin. Pitäjätalouksissa pappisperheen oli tärkeää pitää yllä hyviä suhteita paitsi muuhun säätyläistöön, myös kruunun virkamiehiin ja luottamusasemissa toimiviin talojen isäntiin. Suhteet erityisesti muuhun papistoon autoivat kirkkoherran leskeä ja lapsia selviytymään perheen isän kuoltua, mutta ne aiheuttivat myös hankaluuksia, kun pappisperheiden nuorison seurustelu johti aviottoman lapsen syntymiseen.

Sukupuoli ja sääty asettivat 1600-luvun loppupuolella tiukat rajat papin rouvan toimijuudelle. Kirkkoherran vaimon rooliksi ei kuitenkaan jäänyt ainoastaan vaimon ja äidin roolin toteuttaminen kodin piirissä ja seurakunnan naisten esikuvana esiintyminen kirkossa. Hän oli tekemisissä pitäjän asukkaiden kanssa järjestäessään kestitystä pappilassa ja monessa muussa yhteydessä. Tapauksessa korostuu yhdessä syömisen ja juomisen merkitys sosiaalisten suhteiden vahvistajana, ja kestitysten järjestäminen oli papin rouvan vastuulla. Kirkkoherran vaimo solmi myös henkilökohtaisia ystävyys-suhteita, mitä maljan juominen korp-raali Spennerin kanssa kuvastaa. Kirkkoherran suhde paikallisyhteisöön ei käsittänyt vain kahta elementtiä, kirkkoherran ja paikallisyhteisön, vaan se muodostui kirkkoherran ja hänen perheenjäsentensä vuorovai-

kutuksesta lukuisten erilaisissa yhteiskunnallisissa asemissa olleiden henkilöiden kanssa. Varmasti paikkakunnalla myös vallitsi yleinen käsitys siitä, miten kirkkoherra hoiti virkaansa ja miten hänen perheensä, erityisesti pappilan emäntä, toimi omassa roolissaan. Yksilölliset suhteet puolestaan vaikuttivat tämän yleisen käsityksen muotoutumiseen.⁷²

Kun kirkkoherra ei ollut paikalla tai hoiti virkaan kuuluvia töitään, pappilan emäntä määräsi palkollisia ja tilapäistä työvoimaa ja ohjasi näitä töissään. Tilansa isäntänä kirkkoherra johti sen toimintaa, kun taas papin rouva johti emäntänä omalta osaltaan kotitaloudessa tapahtunutta työskentelyä. Varhaismodernissa agraariyhteiskunnassa talon emännällä oli asemaansa perustuvaa auktoriteettia, jota hänen odotettiin käyttävän: hän määräsi palkollisiaan suorittamaan tiettyjä tehtäviä ja valvoi niiden suorittamista.⁷³ Epätoivoisessa tilanteessa Christina Krantz toimi itse aktiivisesti hankkiutuen kihlakunnantuomarin puheille, ja sai tämän ottamaan tapauksen käsittelyyn oikeudessa. Leskeksi jäätyään Christina onnistui saamaan tyttärensä naimisiin pappismiehen kanssa. Armo- vuosiensa aikana leski kantoi yksin vastuun tilan toiminnasta ja käytti tarvittaessa käräjiä apunaan arvovaltansa varmistamiseksi palvelusväen keskuudessa.

Brudgumin perheen tapaus on hyvin poikkeuksellinen paitsi tapah- tumien, myös jättämänsä runsaan oikeusaineiston puolesta. Se tarjoaa kurkistusaukon paikallisyhteisön toimintaan kriisitilanteessa, papin rouvan toimijuuteen sekä pappisperheen ja paikallisyhteisön suhteeseen. Kuten kaikissa suhteissa, myös tässä tunteilla oli osansa ihmisten kanssakäymisessä. Paljastamalla perheensä tilanteen ja toivomalla julkisesti omaa kuolemaansa kirkkoherran vaimo onnistui vetoamaan ihmisten myötätuntoon ja saamaan kaipaamaansa tukea niin yhteisön jäseniltä kuin sen ulkopuolisilta. Vieraanvaraisena ja kunniallisena tunnettu papin rouva nähtiin olosuhteiden uhrina, ja häntä autettiin vaarasta välittämättä.

VIITTEET

- 1 Artikkelin on viimeistelty osana Suomen Akatemian rahoittamaa projektia Pappissäädyn naiset. Pappien vaimot ja lesket luterilaisissa paikallisyhteisöissä (1650–1710), projekti-numero 338706.
- 2 Naisen kutsumuksesta luterilaisen opin mukaan ks. Aalto 1991; Hammar 1999; Markkola 2000.
- 3 Karant-Nunn 2003, 98; Laine 1995, 137; Schorn-Schütte 2013, 43–45; Thompson 2019, 250, 252. 1600-luvulla kotitalouden merkitys korostui kolmisäätyopin myötä, ja se sai myös poliittisen sisällön yhteiskunnan perusrakenteena. Luterilaisen teologian vaikutuksesta käsitykseen kotitalouden merkityksestä ks. esim. Eilola 2002; Holm & Koefoed 2018.
- 4 Luterilaista pappilakulttuuria käsitteleviä teoksia on julkaistu niin Pohjoismaissa kuin Saksassa. Ne painottuvat kuitenkin yleensä 1600-lukua myöhempisiin vuosisatoihin. Ks. esim. Backström 2018; Giertz 2009; Greiffenhagen (toim.) 1984; Harbsmeier & Thomsen (toim.) 2017; Horgen 1999.
- 5 Widén 1994, 59.
- 6 Tunnehistoria (*history of emotions*) on ollut yksi keskeisistä historiantutkimuksen käännteistä 2000-luvulla. Tunnehistorian teoriasta ja käsitteistä kokoavasti ks. Boddice 2018.
- 7 Karant-Nunn 2003, 79–80, 89. Pappien avioliitoista ja puolisoista reformaatiokaudella ks. myös Plummer 2012; Thompson 2019.
- 8 Thompson 2019, 13–17; Widén 1994, 57.
- 9 Pleijel 1951, 57, 63–64.
- 10 Suolahti 1919, 84–92; Suolahti 1912, 92–93.
- 11 Hiljanen 2018, 499–502; Lennartsson 2004, 61, 63–64.
- 12 Suolahti 1919, 175–198.
- 13 Viitaniemi 2018.
- 14 Widén 1994; Widén 1988.
- 15 Tuomiokirjojen käytöstä paikallisyhteisön sosiaalisten suhteiden ja arkielämän tutkimuksessa ks. esim. Eilola 2003, 41–45; Kuha 2016, 29–32; Miettinen 2015, 46–58.
- 16 Tietokannasta, sen lähteistä ja laatimisperiaatteista ks. Kuha 2021.
- 17 Käytän tekstissä henkilöiden nimityksiä muotoja, jotka esiintyvät useimmiten tuomiokirja-aineistossa eli pääasiallisessa lähdeaineistossani. Eri lähteissä nimet on kirjoitettu hyvin erilaisissa muodoissa, ja pappien muodollisen nimen sijasta paikallisyhteisöissä käytettiin arkisempia versioita.
- 18 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Anton Brudgum*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=1230>>. Viitattu 8.11.2022; Akiander – Voipio 2008, 201; KA: KO a:3: 110. Puumala 11.–12.2.1685.
- 19 KA: KO a:2: 3–4. Puumala 13. –14.1.1679.
- 20 Konservointijärjestelmä oli instituutio, jonka avulla papin lesken ja lasten totaalielatus tavallisimmin järjestettiin. Pappisviran isältä pojalle siirtymisen lisäksi konservointi toteutui myös papin lesken tai tyttären avioituessa uuden viranhaltijan kanssa tai lesken avioituessa ylipäätään uudelleen. Järjestelmä sisälsi lisäksi sopimukset, joita tehtiin

- edeltäjän perheen kokonaiselätyksestä silloin, kun seuraaja ei ollut edeltäjälleen sukua tai liittynyt avioliiton kautta tämän perheeseen. Widén 1988, 9–10, 33–34.
- 21 Lindström 2003, 48, 50–51; Suolahti 1919, 109–111.
- 22 Pappien virkaanasettamisista ennen vuoden 1686 kirkkolakia ks. Heldtander 1955; Lindström 2003; Suolahti 1912, 95–107. Pekka Lappalainen arvelee, että Brudgumin aatelisten sukulaisten, kapteeni Hans Brudgummen arvovalta oli myös merkittävä tekijä valinnan taustalla. Lappalainen P. 1967, 557–558.
- 23 Kuha 2021, 289–290; Lappalainen J. 1975, 155–162. Sotilaspaiteista myös Gudmundsson 2014.
- 24 Kuha 2021.
- 25 Vrt. Viitaniemi 2016, 229.
- 26 KA: KO a:2: 7. Puumala 13.–14.6.1681; KA: KO a:2: 74. Puumala 24.–25.10.1681; KA: KO a:2: 65. Puumala 13.–15.11.1682.
- 27 Viitaniemi 2016, 229–230, 246. Kirkkolaki rajoitti, mutta ei kieltänyt pappien käräjöintiä. He saivat ajaa oikeudessa omia sekä perheensä asioita. Ks. Kircko-Laki Ja Ordningi, XIX. Lucu. Sarnawirasta.
- 28 KA: KO a:3: 109. Puumala 11.–12.2.1685; KA: KO a:4: 14. Puumala 23.–25.10.1690.
- 29 KA: KO a:3: 108–113. Puumala 11.–12.2.1685. Päähän kohdistunutta iskua pidettiin aikakaudella yhtenä mahdollisena konkreettisena syynä mielisairaudelle. Ks. Vilkkuna K. H. J. 2010, 92.
- 30 KA: KO a:4: 11–24. Puumala 23.–25.10.1690; KO: KA a:4: 13. Puumala 10.–11.2.1692.
- 31 KA: KO a:4: 326–328. Puumala 21.10.1689. Vanhempiin kohdistuneesta väkivallasta varhaismodernilla aikakaudella ks. Toivo 2016.
- 32 Toisaalta suhtautuminen vihan tunteeseen ei ollut varhaismodernilla ajalla yksioikoista. Oikeudenmukaiseksi katsottu suuttumuksen ilmaiseminen oli hyväksyttävää erityisesti miesten taholta. Ks. Enenkel & Traninger 2015, 3–4; Pollock 2004.
- 33 KA: KO a:4: 326–328. Puumala 21.10.1689.
- 34 KA: KO a:4: 258–259. Puumala 18.–19.11.1691; KA: KO a:4: 13, 15–16. Puumala 10.–11.2.1692. Tapauksista käy ilmi, että pariskunta oli saanut lapsen, joka oli kuollut pienenä.
- 35 KA: KO a:4: 326–328. Puumala 21.10.1689.
- 36 Kuningas Kristofferin maanlaki, Tahto hawain asiain Caari, § 19; Lennartsson 2004, 61, 80–81.
- 37 Kircko-Laki Ja Ordningi, XVI. Lucu. Erosta Kihlaxis ja Awioskäskys; Kietäväinen-Sirén 2015, 65–66; Lennartsson 1999, 188, 208–210.
- 38 Kietäväinen-Sirén 2015, 65, alaviite 293.
- 39 Vrt. Lennartsson 2004. Papiston esikuvallisesta roolista myös Laine 1995, 137–138.
- 40 Ks. myös Liliequist 2002, 81–82.
- 41 Martin päivää vietettiin marraskuun 10. tai 11. päivänä alkuaan Pyhän Martinuksen ja myöhemmin myös Martti Lutherin muistoksi. Runsas ateria juomatarjoiluineen kuului juhlapäivän viettoon. Vilkkuna K. 1983, 304–305.
- 42 KA: KO a:4, 252–263. Puumala 18.–19.11.1691.
- 43 Ibid.
- 44 KA: KO a:4, 254, 257–258. Puumala 18.–19.11.1691.

- 45 KA: KO a:4, 262. Puumala 18.–19.11.1691.
- 46 KA: KO a:4: 4–6. Puumala 10.–11.2.1692.
- 47 Widén 1988, 199; Viitaniemi 2018, 432–433.
- 48 KA: LT TK 1697: 8717; Akiander – Voipio 2008, 201.
- 49 Armovuosijärjestelmästä ks. Widén 1988, 199–200; Norrman 1993, 369–371.
- 50 KA: KO a:5, 121v. Puumala 12.–14.11.1694.
- 51 KA: KO a:6, 139v. Puumala 1.–5.7.1697.
- 52 KA: KO a:5, 166. Puumala 18.–19.7.1695; KA: KO a:5, 4v. Puumala 29.–31.10.1695.
- 53 KA: KO a: 10, 364. Puumala 12.10.1700.
- 54 Viitaniemi 2018, 433; Suolahti 1912, 79.
- 55 KA: LT TK 1704: 8739, TK 1705: 8743, TK 1706: 8748, TK 1707: 8750.
- 56 Lappalainen P. 1967, 519–520; Puumala, haudatut, HisKi-tietokanta. Haettu 13.10.2020.
- 57 KA: KO a:10, 124. Puumala 19.–20.7.1701; KA: KO a: 10, 174. Puumala 7.–8.11.1701; KA: KO a:15, 341–342. Puumala 10.–11.11.1704. Avioliittolupauksen rikkomisesta ks. Välimäki 2020, 25.
- 58 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Henrik Hordiander*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=3404>>. Viitattu 8.11.2022. Brudgumin muiden lasten Henrikin ja Catharinan myöhemmistä vaiheista ei ole säilynyt tietoja.
- 59 Kotivuori, *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Petter Hordiander*. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=6601>>. Viitattu 8.11.2022.
- 60 Kuha 2021, 297–298; Laine 1995, 158–160, 162; Schorn-Schütte 1998, 731. Kirkollisverotuksesta tarkemmin Välimäki 2002.
- 61 Vilkuna K. H. J. 2010, 76.
- 62 Suhtautuminen väkivaltaan liittyi läheisesti käsityksiin kunniaista, joka oli 1600-luvulla monimutkainen käsite. Rahvaan käsityksissä kunnia määrittyi eri tavoin yhteiskuntaryhmästä riippuen. Ks. Karonen 1998, 140–142.
- 63 KA: KO a:4: 260. Puumala 18.–19.11.1691.
- 64 KA: KO a:4: 258. Puumala 18.–19.11.1691.
- 65 Emotiivi on tunnetta kuvaava ilmaisu, joka myös muokkaa itse tunnekokemusta. Emotiivit voivat olla niin verbaalisia, ruumiillisia kuin materiaalisiakin. Ks. Kietäväinen-Sirén 2015, 20, 99; Reddy 2001, 96–111.
- 66 KA: KO a:4: 3. Puumala 10.–11.2.1692.
- 67 Svenska Akademiens Ordbok; Lahtinen 2021, 84–85.
- 68 Vilkuna 2014, 102.
- 69 Ks. Markkola & Kajander 2014, 121–124.
- 70 Lares 2020, 102, 135 ja viite 542. Matkailijoiden ja muiden vieraiden kestitsemisestä pappiloissa ks. myös Suolahti 1912, 96–99.
- 71 Lares 2020, 123–131; Tlusty 2001, 74–75.
- 72 Ks. Kuha 2021, 299–300.
- 73 Ågren 2018, 232–234, 237.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

ARKISTOLÄHTEET

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)
Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat (KO)
Pien-Savon tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat
Läänintilit (LT)
Viipurin ja Savonlinnan läänin tilejä

LÄHDE- JA VIRALLISJULKAISUT JA TIETOKANNAT

Florinus, Henrik (suom.): Kircko-Laki Ja Ordningi (1686). Näköispainos 1986 [tekstikorpus]. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus [viitattu 11.2.2022]. (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Laki- ja asetustekstejä). https://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/lait/flor1688_rdf.xml

Kotivuori, Yrjö 2005: *Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852*. Verkkojulkaisu. Saatavissa: <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi>>. Viitattu 8.11.2022.

Kollanius, Abraham (suom.): Kuningas Kristofferin maanlaki. Julk. Martti Rapola 1926. Helsinki: Kotimaisten kielten keskus [viitattu 15.10.2020] (Sisältyy kokoelmiin Vanhan kirjasuomen korpus: Laki- ja asetustekstejä). Saatavissa: http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/lait/koll.ml_rdf.xml

KIRJALLISUUS

Aalto, Sirpa 1991: Oikonomitraditionen och den lutherska husläran. Teoksessa Pulma, Panu (toim.) *Den problematiska familjen*. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. 133–142.

Akiander, Matthias & Voipio, Iikka B. (toim.) 2008: *Östra Finlands herdaminne. Herdaminne för fornda Wiborgs och nuvarande Borgå stift intill år 1868. II Delen. Lampis – Östersundom*. Helsingfors: Finska vetenskaps-societeten.

Backström, Harry Sanfrid 2018: *Prästgårdens ekonomi, kultur och teologi*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Boddice, Rob 2018: *The History of Emotions*. Manchester: Manchester University Press.

Eilola, Jari 2002: "Cuckoi päällä curjanakin; cana alla armaisnakin". Patriarkalisuus, puolisoiden välinen suhde ja auktoriteettien muodostuminen. Teoksessa Einonen, Piia & Karonen, Petri (toim.) *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskiajalta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 100–127.

Eilola, Jari 2003. *Rajapinnoilla: Sallitun ja kielletyn määrittelyminen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Enenkel, Karl A. E. & Traninger, Anita 2015: Introduction: Discourses of Anger in the Early Modern Period. Teoksessa Enenkel, Karl A. E. & Traninger, Anita (toim.) *Discourses of Anger in the Early Modern Period*. Leiden: Brill.

- Giertz, Martin 2009: *Svenska prästgårdar. Kulturarv, trädgårdar, byggnadsvård*. Stockholm: Carlssons.
- Gudmundsson, David 2014: *Konfessionell krigsmakt. Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Malmö: Universus Academic Press.
- Greiffenhagen, Martin 1984: *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte*. Stuttgart: Kreuz Verlag.
- Hammar, Inger 1999: *Emancipation och religion: Den svenska kvinnörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Stockholm: Carlsson.
- Harbsmeier, Eberhard & Thomsen, Niels 2017: *Præstegården i Danmark: Kultur og Teologi*. København: Eksistensen.
- Heldtander, Tore 1955: *Prästtillsättningar i Sverige under stormaktstiden. Tiden före kyrkolagen 1686*. Uppsala: T. Heldtander.
- Hiljanen, Mikko 2018: Det finska prästerskapets roll i allmogens klagomål till kungs under Vasatiden (cirka 1550–1610-talet). – *Historisk Tidskrift för Finland* 103:4 s. 483–518.
- Holm, Bo Kristian & Koefoed, Nina Javette 2018: Studying the Impact of Lutheranism on Societal Development. An Introduction. Teoksessa Holm, Bo Kristian & Koefoed, Nina Javette (toim.) *Lutheran Theology and the Shaping of Society: The Danish Monarchy as Example*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 9–24.
- Horgen, Jan E. 1999: *Norske prestegarder. Folk og hus*. Landbruksforlaget.
- Karant-Nunn, Susan C. 2003: The Emergence of the Pastoral Family in the German Reformation. The Parsonage as a Site of Socio-Religious Change. Teoksessa Dixon, C. Scott & Schorn-Schütte, Louise (toim.) *The Protestant Clergy in Early Modern Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Karonen, Petri 1998: A Life for a Life versus Christian Reconciliation. Violence and the process of civilization in the towns of the kingdom of Sweden during the years 1540–1700. Kääntänyt Gerard McAlester. Teoksessa Lappalainen, Mirikka (toim.) *Five Centuries of Violence in Finland and the Baltic Area*. Helsinki: Academy of Finland. 129–195.
- Kietäväinen-Sirén, Hanna 2015: *Erytinen ystävyys. Miehen ja naisen välinen rakkaus uuden ajan alun Suomessa (n. 1650–1700)*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kuha, Miiä 2016: *Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710)*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Kuha, Miiä 2021: Prästkarriären, prästernas rörlighet och förhållande till lokalsamhällen i Viborgs stift 1650–1710. – *Historisk Tidskrift för Finland* 106: 2 s. 271–300.
- Lahtinen, Anu 2021: Rakkaus 1500-luvun aatelistiperheissä. Teoksessa Ilmakunnas, Johanna & Lahtinen, Anu (toim.) *Perheen jäljillä. Perhesuhteiden moninaisuus Pohjolassa 1400–2020*. Tampere: Vastapaino. 79–94.
- Laine, Esko M. 1995: Papisto ja yhteiskunta Suomessa 1600-luvulla. Teoksessa Merja Lahtinen (toim.) *Historiallinen arkisto* 105. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura. 131–177.
- Lappalainen, Jussi T. 1975: *Elämää Suomen sotaväessä Kaarle X Kustaan aikana*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Lappalainen, Pekka 1967: *Puumalan historia 1. Luonto, esihistoria ja vaiheet vuoteen 1743*. Puumala: Puumalan kunta ja seurakunta.
- Lares, Jenni 2020: *Alkoholinkäytön sosiaaliset merkitykset 1600-luvun länsisuomalaisessa maaseutuyhteisössä*. Tampere: Tampereen yliopisto.

- Lennartsson, Malin 2004: Att föregå med ett gott exempel. Våld och misshandel i den tidigmoderna prästfamiljen. Teoksessa Österberg, Eva & Cronberg, Marie Lindstedt (toim.) *Våldets mening. Makt, minne, myt*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lennartsson, Malin 1999: *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*. Lund: Lund University Press.
- Liljequist, Jonas 2002: Käänteinen vaimokuri – diskurssi avioliittoon kuuluvasta miehi-sydestä, vallasta ja auktoriteetista Ruotsissa uskonpuhdistuksesta 1800-luvun alkuun. Teoksessa Einonen, Piia & Karonen, Petri (toim.) *Arjen valta. Suomalaisen yhteiskunnan patriarkalisesta järjestyksestä myöhäiskeskialta teollistumisen kynnykselle (v. 1450–1860)*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 73–99.
- Lindström, Peter 2003: *Prästval och politisk kultur 1650–1800*. Umeå: Umeå universitet.
- Markkola, Pirjo 2000: The Calling of Women. Gender, Religion and Social Reform in Finland, 1860–1920. Teoksessa Markkola, Pirjo (toim.) *Gender and Vocation: Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries 1830–1940*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 169–206.
- Markkola, Pirjo & Kajander, Konsta 2014: Paikallishistorioiden papit yhteisöissään. Teoksessa Markkola, Pirjo – Snellman, Hanna – Östman, Ann-Catrin (toim.) *Kotiseutu ja kansakunta: miten suomalaista historiaa on rakennettu*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 107–134.
- Miettinen, Riikka 2015: *Suicide in seventeenth-century Sweden: The crime and legal praxis in the lower courts*. Tampere: [Riikka Miettinen].
- Norrman, Ragnar 1993: *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920 – från änkehjälp till familjepension*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Pleijel, Hilding 1951: *Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier*. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag.
- Plummer, Marjorie Elizabeth 2012: *From Priest's Whore to Pastor's Wife. Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation*. Farnham: Ashgate.
- Pollock, Linda A. 2004: Anger and the Negotiation of Relationships in Early Modern England. – *The Historical Journal* 47: 3 s. 567–590. <https://dx.doi.org/10.1017/S0018246X04003863>
- Reddy, William M. 2001: *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schorn-Schütte, Luise 2013: Das ganze Haus. Evangelische Pfarrhäuser im 16. och 17. Jahrhundert. Teoksessa Seidel, Thomas & Spehr, Christopher (toim.) 2013 *Das evangelische Pfarrhaus. Mythos und Wirklichkeit*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt. 37–54.
- Schorn-Schütte, Luise 1998: The Christian clergy in the early modern holy Roman Empire. A comparative social study. – *The Sixteenth Century Journal* 29: 3 s. 717–731.
- Suolahti, Gunnar 1912: *Suomen pappilat 1700-luvulla*. Porvoo: WSOY.
- Suolahti, Gunnar 1919: *Suomen papisto 1600- ja 1700-luvuilla*. Porvoo: WSOY.
- Thompson, Anne 2019: *Parish Clergy Wives in Elizabethan England*. Leiden: Brill.
- Trusty, B. Ann 2001: *Bacchus and Civic Order: The Culture of Drink in Early Modern Germany*. Charlottesville: University of Virginia Press.

- Toivo, Raisa Maria 2016: Abuse of Parents in Early Modern Finland: Structures and Emotions. – *Journal of family history* 41: 3 s. 255–270. <https://doi.org/10.1177/0363199016644588>
- Viitaniemi, Ella 2016: *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kirkon rakennusprosessi 1730–1786*. Tampere: Tampere University Press.
- Viitaniemi, Ella 2018: Pappisperhe ja sosiaalinen selviytyminen Ylä-Satakunnan uudisasutusseudulla 1770–1820. Teoksessa Miettinen, Riikka & Viitaniemi, Ella (toim.) *Reunamailla. Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.. 421–451.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 2010: *Katse menneisyyden ihmiseen. Valta ja aineettomat elinolot 1500–1850*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Vilkuna, Kustaa H. J. 2014: Viina miehen mitta. Vapaa-ajalla rakennettu miehekkyyks 1550–1850. Teoksessa Markkola, Pirjo – Östman, Ann-Catrin – Lamberg, Marko (toim.) *Näkömätön sukupuoli: Mieheyden pitkä historia*. Tampere: Vastapaino. 92–113.
- Vilkuna, Kustaa 1983: *Vuotuinen ajantieto. Vanhoista merkkipäivistä sekä kansanomaisesta talous- ja sääkalenterista enteineen*. 10. painos. Helsinki: Otava.
- Välimäki, Hannu 2002: *Kymmenyksistä kirkollisveroon. Kirkollisverotus Suomen evankelisuterilaisessa kirkossa reformaatiosta nykypäiviin*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Välimäki, Mari 2020: Agency of sons, mothers and fathers. Family response to son's fornication in seventeenth-century Sweden. – *Ennen ja nyt* 2020: 3. doi:10.37449/ennenjant.88656
- Widén, Solveig 1988: *Änkesomsorg i ståndssamhället: Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723–1807*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Widén, Solveig 1994: Prästfruns ställning och roll i församlingarna i det svenska riket på 1700-talet. – *Kyrkohistorisk årsskrift* 94.
- Ågren, Maria 2018: The Complexities of Work. Analyzing Men's and Women's Work in the Early Modern World with the Verb-Oriented Method. Teoksessa Sarti, Raffaella et al. (toim.) *What is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*. New York: Berghahn Books. 226–242.